

TÖRTÉNETGRAMMATIKA, TÖRTÉNETMEGÉRTÉS

THOMKA BEÁTA

Az elbeszéléskutatás egy sor új szemponttal gazdagodott a hetvenes évek második felében. A már hagyományosnak tekinthető folklór narratív kutatások és az irodalmi elbeszélésvizsgálatok mellett kibontakoztak a *történet pszichológiai kutatásának irányzatai*. A proppi hagyományt követve több kísérlet született az elbeszélő szövegek szerkezetének modellálására. B. N. Colby (1973) az észak-alaszkai mesékre alapozta Proppéhoz közel álló meseszerkezeti modelljét; — elődjéhez hasonlóan — egy meghatározott szövegtípus (népmese) s egy meghatározott szövegtörzs alapján igyekezett az adott típusra/korpuszra általában jellemző tulajdonságokat megállapítani. D. E. Rumelhart (1975), J. M. Mandler és N. S. Johnson (1977, 1980), Thorndyke, P. W. (1977, 1980), valamint W. Kintsch és Teun A. van Dijk (1975, 1978, 1980 a, 1980 b) már olyan *történetgrammatikai* rendszereket vázoltak fel, melyek nemcsak egy meghatározott típusú elbeszélő szövegre vonatkoznak, hanem a narratív szerkezetekre általában. Dijk figyelmeztet arra, hogy különbséget kell tenni a narratív struktúrák általános elmélete és a narratív folyamatok elmélete között. Az utóbbinak a körébe tartoznak a *történetmegértési/történetfeldolgozási elméletek*. Céljuk azon bonyolult pszichikai-tudati tevékenységek feltárása, melyek nyomán egy szöveg információi feldolgozódnak a tudatban és megértetté válik a szöveg. Mindkét irányzatra jellemző, hogy a narratívot, a történetet (storyt) *szövegnek*, pontosabban *szövegtípusnak* tekinti, melyet a szöveg kategóriájára általában jellemző vonásokon kívül sajátos törvényszerűségek is meghatároznak. E sajátos szabályok gyűjtőfogalma a *narratív struktúra*. A narratív struktúra kapcsolata 1) a beszédfolyamatokkal, 2) a szövegfeldolgozás lingvisztikai és pszichológiai folyamataival, valamint 3) a szemantikai szerkezettel időszzerű az elkövetkező időszakban megoldandó feladata az elbeszéléskutatásnak.

Az elbeszélő szöveg fogalmát differenciálva jutunk el a különleges típusajátságokkal rendelkező *irodalmi narratív* vagy *irodalmi elbeszélés*

kérdéséhez. A legújabb vizsgálatokban egyelőre nemigen szerepel az irodalmi elbeszélés problémaköre. Ez azonban kihívást jelent a pszichológusok, szövegnyelvszerek és a mesterséges intelligencia (Artificial Intelligence) kutatói számára. Az irodalomelmélet számára éppúgy kihívást képeznek a jelzett területeken kialakult elképzelések, s aligha lenne célravezető, éppen az irodalomelmélet tárgyának sajátosságai miatt, ha távol tartaná magát az olyan több területet egybekapcsoló folyamatoktól, mint amilyen a történetkutatás.

Történetgrammatikai modellek. Az általános történetmodellek kidolgozása során néhány olyan fogalom és módszertani elgondolás kristályosodott ki, mely közvetetten alkalmazhatónak tűnik az összetett irodalmi narratív szerkezetek és folyamatok egyes elemi szintű jegyeinek megvilágításában. A történetgrammatikusok nagyobb része hangsúlyozza, hogy történetnyelvtana az egyszerű történet szerkezet magyarázatára irányul. Az egyszerű felépítésű elbeszélő szöveg narratív szerkezetének szabályait kívánják a grammatikához hasonlóan rendszerbe foglalni. Új vonásnak tekinthető az a szándék, hogy nemcsak létrehozási, hanem befogadási, megértési folyamatok is foglalkoztatják a kutatókat. Rumelhart szintaktikai és szemantikai kategóriákat és szabályokat fogalmaz meg a történet szerkezetének és szemantikai reprezentációjának leírására. Tizennyolc szintaktikai kategóriát különböztet meg: *történet* (meghatározás: strukturált szöveg egy fajtája, amely egy vagy több szereplőnek a történet eseményeire adott reakciói körül forog), *cselekedet*, *előzetes cselekedet*, *epizód* (esemény és a szereplő reakciója az eseményre), *esemény* (állapotváltozás), *alcél*, *állapot*, *állapotváltozás*, *belső válasz*, *érzelem*, *helyzeteírás*, *kísérlet*, *következmény*, *megvalósítás*, *nyílt válasz*, *reakció*, *terv*, *vágy*. Amint látható, Rumelhart megtart hagyományos kategóriákat is (cselekedet, epizód, esemény), de részben átértelmezi őket, és az elbeszélés szereplőinek lelki és tudati tevékenységét érintő fogalmakkal egészíti ki. Előtérbe állítja a pszichikai motivációkat mint a cselekedetek és változások előfeltételeit. Az eseményeket ill. a szerkezet elemeit összekapcsoló viszonyokat szemantikai szabályoknak tekinti; a hat kapcsolóelem — viszony: *és*, *lehetővé tesz*, *kivált*, *motivál*, *okoz*, *azután*.

Rumelhart történetmodelljében több figyelemreméltó elemre bukkanunk. A történetet nyitó *helyzeteírás* a legtöbb irodalmi elbeszélésnek is kezdő eleme, egysége, a rövidtörténetet kivéve, melynek rendszerint nincs expozíciója (más terminusokkal ez az egység *kezdő állapot*, *kiindulási helyzet* vagy a kanonikus novellaszerkezet *bevezetése*). A történet másik alap-eleme az *epizód*, amit Rumelhart nem a hagyományos 'kompozicionális egység' értelemben használ, hanem egy eseményt s a hősnak erre adott pszichikai válaszát nevezi meg általa. Másutt az epizód jelentése: a céltudatos viselkedés elemi egysége. Az *állapotokból* összetevődő *helyzeteírás* lényegében a Tomasevszki-j-féle statikus narratív elemnek felel meg, míg a dinamikus kategóriát az állapotváltozást kiváltó *esemény* fogalmá-

ban ismerhetjük fel. (Díjk a történetkutatás előzményeinek vázolósa során a korábbi európai hagyományból csak a formalisták és Propp eredményeit fogadja el és értékeli, a két háború közötti német, angolszász irodalomtudományról negatív véleményt alkot.)

Több elemre bontja Rumelhart a *cselekedetet* megelőző lelki folyamatokat, melyek árnyaltabbá teszik a közvetlen akciót kiváltó erők, mozgatók, szándékok képét, s ilyenformán irodalmi szövegre is alkalmazhatók. Történetmodellje hitelesen tükrözi továbbá az átmeneti állapotokon keresztül a záró állapot felé haladó cselekménymenetet: az eseménysor lezárása a feltételezett cél elérése, a *megvalósítás* s a *kimenetelnek* tekintett *következmény* fázisa. Rumelhart „explicitté teszi például az emberi viselkedés törvényszerűségeinek bizonyos elemeit (...). Ilyen az események közötti 'logikai' kapcsolatok kifejtése. Hasonlóképpen jár el az egyszerű kauzális viszonyokkal. Ezeket az adott kontextusban Rumelhart szemantikai kapcsolatoknak nevezi.” (Siklaci, 1980)

Az utóbbi észrevételhez szeretnék megjegyzést fűzni. Rumelhart történetmodelljének alapfogalmai többé-kevésbé elfogadhatóak, míg kötőelemeit, melyek által a narratív egységek szemantikai kapcsolatra lépnek egymással s láncolatot alkotnak, vitathatónak érzem. A mindennapi cselekvésben, a gesztusok, események sorozattá való egyesülésében érvényesülő oksági elv feltételezhetően a narratívok egész sorában is központi szervezőelvként működik. A narratív szövegszerveződés bonyolultabbá válásával azonban az irodalmi elbeszélésben igen gyakran más rendező princípiumok érvényesülnek és nem a kauzálisak. A szűsége alkauzális elrendeződését már a formalisták megállapították. A cselekményszervező/történetszervező elv nemcsak önmaga vonatkozásában, a történet szempontjából alapvetően fontos probléma, hanem a szövegkoherencia, és a narratív műfaj-transzformációk vetületében is. Irodalmi szempontból vitatható továbbá az elért céllal, konklúzióval záródó szerkezet is. A célirányos cselekményvezetés aligha lehet általános vonása az irodalmi elbeszélésnek; csak meghatározott szöveg- és műfajtypus, korszak sajátossága.

Mandler és Johnson (1980) történetmodellje több ponton érintkezik Rumelhartéval, de fokozottabb figyelmet szentel a történetfeldolgozás pszichológiai szempontjának, annak a ténynek, hogy valamennyien rendelkezünk *történet-sémákkal* tudatunkban, melyek (kulturális) környezetünk, hagyományunk befolyása alatt alakult ki. „A történet-séma tartalmazza a kultúránkra jellemző konvencionális történetszerkezetűről való tudásunkat, tehát nem minden tudás szükséges a történet megértéséhez/feldolgozásához (comprehension). Nem történetszerű (nem történetspecifikus) történet megértéséhez jóval több tudás szükséges. Az okozati összefüggésekről vagy emberi motivációkról való tudás felhasználható például a történet megértésében, de e tudásszerkezet nem képezi a történet-séma részét.” (Kintsch, 1980) A történettel kapcsolatos elő-tudást, sémát hozza mozgásba a tudat egy új történettel, elbeszéléssel való találkozás során.

A történet-séma más meghatározásban „egy tipikus történet részeinek s e részek közötti kapcsolatoknak idealizált belső reprezentációja” (Süklaki, 1980). Természetesen, típusonként más-más történet-sémák aktivizálódnak, más információkat rendelünk hozzá egy meséhez, más tudást egy irodalmi elbeszéléshez. Erre még visszatérek. Mandler és Johnson az orális hagyományhoz tartozó egyszerű történetek, az ún. kétszerkezetű mesék elemzése során a következő alapszerkezetet alkalmazta:

TÖRTÉNET	→ Foglalat és EPIZÓD
EPIZÓD	→ $\left\{ \begin{array}{l} \text{KEZDET Okoz BONYODALOM Okoz BEFEJEZÉS} \\ \text{EPIZÓD} \left(\left\{ \begin{array}{l} \text{ÉS} \\ \text{Azután} \end{array} \right\} \text{EPIZÓD} \right)^n \end{array} \right\}$
KEZDET	→ $\left\{ \begin{array}{l} \text{Kezdet Esemény} \\ \text{EPIZÓD} \end{array} \right\}$
BONYODALOM	$\left\{ \begin{array}{l} \text{ÖSSZETETT REAKCIÓ Okoz CÉLÚT} \\ \text{Egyszerű Reakció Okoz Cselekedet} \\ \text{BONYODALOM (Okoz BONYODALOM)^n} \end{array} \right\}$
ÖSSZETETT REAKCIÓ	→ Egyszerű Reakció Okoz Cél
CÉLÚT	→ Kísérlet Okoz KIMENETEL
KIMENETEL	→ $\left\{ \begin{array}{l} \text{Kimenetel Esemény} \\ \text{EPIZÓD} \end{array} \right\}$
BEFEJEZÉS	→ $\left\{ \begin{array}{l} \text{Befejezés Esemény} \\ \text{EPIZÓD} \end{array} \right\}$

A viszonyokat képviselő kötélemek száma három: *És*, *Azután*, *Okoz*. Ismét egy oksági láncon alapuló lineáris modelltől van szó, mely a jelzett szövegtípuson (mese) kívül igen kisszámú elbeszélés sematikus leképezésére alkalmas. Az összetett narratív a lineáris szerkezetet hierarchikussal váltja fel, tehát más modellezési elveket követel.

Mandlerék központi fogalmai, az *állapot* és az *esemény* azonban már jóval általánosabb érvényű. Hagyományosan az elbeszélő történet egészére alkalmazott *kezdet*, *bonyodalom*, *befejezés* hármasság e modellben csak a részegységek, az epizódok szintjén fordul elő. A történet egésze a *helyzetleírás* és (az epizódokból összeálló) *eseményszerkezet* lineáris egymásra következése által jellemzett. A láncszerű cselekményvezetés, mint

többen bebizonyították, még a folklór narratívának is csak egy primitívebb szöveg típusát határozza meg.

A történetgrammatikai modellek között komplexitása folytán Kintsch és van Dijk (1980) elképzelése emelkedik ki. Kintsch kognitív pszichológiai és emlékezetkutatási felismerésekkel, Dijk pedig generatív nyelvészeti és szövegelméleti szempontjaival járult hozzá e modell kidolgozásához. A történetmegértési kutatások megindításában is e szerzőpárnak vannak érdemei. Dijk szövegelméleti nézeteit *Textwissenschaft* (1980) című könyvében fejtette ki, részletesen megvilágítva a szöveg pragmatikai, grammatikai, szemantikai és pszichológiai kérdéseinek egész sorát. Kintsch és van Dijk rendszerében a történetgrammatikai és szemantikai elemek mellett kitüntetett szerephez jutnak, logikai, szociálpszichológiai és megismeréseméleti elvek is. Most csupán a *szövegkoherenciát* érintő elgondolásukra szeretnék röviden kitérni. A szöveg nyelvtani szerkezete a *textus*, a mögötte álló, kijelentésekből összetevődő szemantikai szerkezet a *szövegbázis*. A szövegben ténylegesen szereplő, szövegfelszínalkotó kijelentések (*implicit szövegbázis*) mellett a szövegkoherencia konstitutív elemei még az előbbieken *benne foglalt*, de szövegszerűen meg nem jelölt kijelentések is (*explicit szövegbázis*). A koherenciát a kijelentések közötti kapcsolatok határozzák meg. „A lineáris koherencia biztosítását szolgáló egyik gyakori megszorítás a referenciális azonosság: két kijelentés akkor kapcsolható össze, ha tartalmaznak egy olyan terminust, amely ugyanazon referenciára vonatkozik. A legáltalánosabb megkötés az, hogy két kijelentés akkor áll egymással kapcsolatban, ha az egyik a másiknak feltétele. A 'feltétel' azonban ebben a modellben nagyon széles skálán mozog: az összeférhetőségtől egészen az implikációkig. További szempont, hogy a szövegnek fokozatosan kell bevezetnie az új információt (egyazon egyedi elemre vonatkozó új tulajdonságot, új viszonyokat stb.)” (Siklaci, 1980) A szövegkoherenciával kapcsolatos szemléletre egy megírandó elbeszéléselemzésben szeretnék reflektálni, ugyanis feltételezésem szerint, a koherens/inkoherens szöveg fogalmai az újabb irodalmi elbeszélőfolyamatok fényében módosításra szorulnak. Mint a történetalkotó elbeszélőláncok esetében, a szövegegységesítő erők vonatkozásában is rendezőelvek szerepéről, funkcióváltozásáról bizonyosodhatunk meg. A referenciális azonosság hiánya esetében egy magasabb rendű, egyelőre meghatározhatatlan szemantikai energia lép fel, amely az implicit kijelentések szintjén kimutatható inkoherencia ellenére az egymástól minden tekintetben távol eső, idegen, „összeférhetetlen”, inkonzisztens kijelentések között egymásra vonatkoztatja, lazább, de meglevő, ható specifikus összetartottságot mutatja fel. Az újabb koherenciavizsgálatok között egyébként különösen érdekes S. Schmidt kísérlete (Schmidt, 1980).

Történetmegértés/történetfeldolgozás. Kintsch és van Dijk modelljének egyik központi fogalma és újdonsága a *tudáskeretekről* (*frame*, Münsky, 1975) kialakított hipotézis. A történetmegértés és általában a szöveg-

megértés a korábban megszerzett és az emlékezetben tárolt információk, tapasztalatok, ismeretek, tudás függvénye. A világra vonatkozó ismereteink, a *világtudás* fogalmi elemek formájában raktározódik el a tudatban, pontosabban a tartós emlékezetben (long time memory), s ezért nevezik még szemantikai, fogalmi vagy konceptuális emlékezetnek a pszichológusok. (A tartós emlékezettől megkülönböztetendő rövid távú emlékezet, a short time memory, ugyancsak működésben van a szövegmegértés folyamán, ez teszi lehetővé, hogy az éppen hallott, olvasott kijelentést az őt megelőzőhöz kapcsolhassuk.) A tartós emlékezet reprezentációs alapja a propozíció, a kijelentés, mely egyben a szöveg konstitutív eleme is van Dijk szerint. (Összetétele: predikátum és argumentumok, ahol az argumentumok egyedi létezőket, a predikátumok pedig a közöttük levő kapcsolatokat képviselik.) Az információátvitel rendszerjellegű, hierarchikus elrendeződésű az emlékezetben: a fogalmak között alá- és fölérendelési viszonyok, diszjunkciós kapcsolatok stb. létesülnek, melyek többek között a metaforikus szöveg, a metafora feldolgozásában is központi szerepet töltenek be. „A szemantikus emlékezet a fogalmi elemeket képviselő csomópontok nagy hálózata, amelyben a csomópontokat ívek (mutatók) kötik össze egymással. Ezek a csomópontok reprezentálják az információkat, mégpedig egység vagy tulajdonság formájában. Az egység egy tárgy, gondolat, esemény, vagyis egy állítás fogalmát reprezentálja.” (Bruck, 1980) A fenti hipotézisen alapul a tudáskeret vagy ismeretháló fogalma. „Az ismeretháló (...) tipikus helyzetekre, eseményekre vagy cselekedetekre vonatkozó konvencionális ismeretek szerkezete.” (Siklalki, 1980) E tudáskeretek nyomán, segítségükkel következnek be az új információ feldolgozása. (Dijk Boccaccio egyik történetének példájával illusztrálja a keret működését: a Landolfo Ikereskedőről szóló történet megértése elképzelhetetlen lenne, ha nem rendelkeznénk a *kereskelelemre* vonatkozó korábbi ismerettel.) A leegyszerűsített vagy egyszerűbb tapasztalatokat érintő keretektől eltérően az irodalmi szövegmegértésben magára az irodalomra, műfajra, kultúrára, szellemiségre stb. vonatkozó tudáskeretek játszanak fontos szerepet. M. Meijsing (1980) szerint az irodalmi elbeszélés megértését az olyanfajta tudáskeretek befolyásolják elsősorban, mint pl. az irodalmi stílusról, a történet megírásakor uralkodó konvenciókról, stílusról stb. való tudás, tapasztalat.

A keretekkel rokonítható fogalom a *script* (Schanck) is: a scriptek sztereotíp események és alkciók fogalmaiból álló sztereotíp epizódok, melyeknek felidézése teszi lehetővé a történet megértését, továbbá azokat a súrtéseket is, melyekkel az elbeszélő szövegek legtöbbször él: egy sor magától értetődő — tehát már tudott, ismert, feltételezett — elemet átugorhat az elbeszélés anélkül, hogy érthetatlenné válna. „Script knowledge is a kind of elaboration of word knowledge: the meaning of the word 'restaurant' includes a complete action-scheme, a 'script' with waiters and menus etc.” (Meijsing, 1980) A *séma* (Norman, Rumelhart), mint az

eddigiekből is kiderült, a nyelvi megértésben nagy szerepet játszó tudás megszerveződésének és felhasználásának eszköze. A narratív szöveg befogadása, tudati feldolgozása, a történetmegértés a kognitív pszichológiai kutatások eddigi tapasztalatai szerint a tárolt információk, tudattartalmak segítségével következnek be. A szájhagyományhoz tartozó szövegeken kívül új utak nyílhatnak általa az irodalmi szövegfolyamatok pontosabb felderítéséhez is.

Hivatkozások

BRUCK GÁBOR

1980 A mentális szótár szerveződése és szerepe a verbális anyagok megértésében és emlékezeti megőrzésében. In. *Dialogus és interakció*, Tömegkommunikációs kutatóközpont, Budapest

COLBY, B. N.

1973 A partial grammar of Eskimo folktales. *American Anthropologist*, 75. van DIJK, T. A.

1980a *Textwissenschaft*. Eine interdisziplinäre Einführung, DTV, Tübingen KINTSCH, W.

1980 Learning from text, levels of comprehension, or: why anyone would read a story anyway. *Poetics*, 9.

KINTSCH, W.—van DIJK, T. A.

1975 Comment on se rapelle et on résume des histoires. *Langages* 40.

1978 Toward a model of text comprehension and production. *Psychological Review*, 85.

1980 b Story comprehension. Special issue. *Poetics*, 9.

MANDLER, J. M.—JOHNSON, N. S.

1977 Remembrance of things parsed: Story structure and recall. *Cognitive Psychology*, 9.

1980 A tale of two structures: underlying and surface forms in stories. *Poetics*, 9.

MEIJNSING, M.

1980 Expectations in understanding complex stories. *Poetics*, 9.

RUMELHART, D. E.

1975 Siklaci (1980) alapján

SCHMIDT, S.

1980 Receptional problems with contemporary narrative texts and some of their reasons. *Poetics*, 9.

SIKLAKI ISTVÁN

1980 *Elbeszélő szövegekkel kapcsolatos kutatások*. Tömegkommunikációs kutatóközpont, Budapest

THORNDYKE, P. W.

1977 Siklaci (1980) alapján

THORNDYKE, P. W.—YEKOVICH, F. R.

1980 A critique of schema-based theories of human story memory. *Poetics*, 9.